

Ο ΡΟΔΙΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΛΙΜΕΝΙΤΗΣ*

Ο Εμμανουήλ ή Μανόλης Λιμενίτης άρχισε εδώ και μερικά χρόνια να συγκεντρώνει ξανά το ενδιαφέρον των φιλολόγων. Το 1972 ο Λίνος Πολίτης πρότεινε στον νέο φιλόλογο Δημήτρη Μιχαηλίδη να ετοιμάσει για τη σειρά της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης μεταξύ άλλων την κριτική έκδοση του *Θανατικού της Ρόδου*¹. Πρώτο, και δυστυχώς μοναδικό, αποτέλεσμα του ενδιαφέροντός του για το *Θανατικόν* έμεινε ένα μικρό άρθρο με κριτικές και ερμηνευτικές παρατηρήσεις πάνω στο κείμενο αυτό².

Το 1973 η Μαρία Φώτεινα υπέβαλε στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου ως διατριβή μια κριτική έκδοση των μεσαιωνικών ελληνικών ποιημάτων για τον Βελισάριο³. Στη διατριβή της, που έμεινε ανέκδοτη και επομένως σχεδόν άγνωστη στον επιστημονικό κόσμο, η Φώτεινα υποστήριξε πως η *Ιστορική εξήγησις περί Βελισαρίου* δεν είναι έργο του Ρόδιου ποιητή, αλλά είναι ποίημα της εποχής των Κομνηνών και αντιπροσωπεύει επομένως την παλιότερη διασκευή της *Ιστορίας του Βελισαρίου*.

Το 1978/79 η Cobaltina Morrone⁴ προσπάθησε ξανά να αποδώσει στον Λιμενίτη το ποίημα *Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως*, που μετά τη σχετική μελέτη του Χατζιδάκη⁵ οριστικά πια θεωρούνταν έργο κάποιου ανώνυμου ποιητή και όχι του Λιμενίτη.

Το 1982 ο Wim Bakker και εγώ υποβάλαμε στην συντακτική επιτροπή

* Στο δεύτερο εξάμηνο του 1987-88 διαπραγματεύτηκα το κείμενο του *Θανατικού της Ρόδου* στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ σ' ένα φροντιστήριο για τους τριτοετείς φοιτητές του τμήματος των Ελληνικών Σπουδών. Μερικά από τα αποτελέσματα του φροντιστηρίου αυτού περιλαμβάνονται σ' αυτήν την ανακοίνωσή μου. Ευχαριστώ τους φοιτητές για τη συμβολή τους.

1. Βλ. *Ελληνικά* 25 (1972) 262.

2. Δημ. Κ. Μιχαηλίδης, «Παρατηρήσεις στο *Θανατικό της Ρόδου*», *Δωδεκανησιακό Αρχείο* 5 (1970) 81-91.

3. Maria Fotina, *A Critical Edition of the Medieval Greek Poems on Belisarios*, Ph. D. Thesis, Birkbeck College, University of London, May 1973.

4. Cobaltina Morrone, «Il problema della paternità della *Άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως*», στα *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia*, Università di Napoli XXI (n.s. IX) (1978-79) 199-217.

5. G. N. Hatzidakis, «Ist Georgillas der Verfasser des Gedichtes von der Eroberung Konstantinopels?», *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894) 581-98 [= Είναι ο Γεωργιλιάς συγγραφέας της *Αλώσεως*; *MNE* 1 (1905) 537-60].

της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Βιβλιοθήκης τη δική μας συνοπτική έκδοση της *Ιστορίας του Βελισαρίου* (που φέτος επιτέλους θα δημοσιευθεί)⁶.

Ο Giuseppe Spadaro υπέδειξε ομοιότητες ανάμεσα στο έργο του Λιμενίτη και στην *Αχιλλίδα*⁷.

Ο φίλος συνάδελφος Στέφανος Henrich⁸ και εγώ⁹ συγκεντρώσαμε την προσοχή μας στο πρόβλημα του ονόματος του ποιητή και πολύ πρόσφατα ο Henrich επανήλθε στο κείμενο του *Θανατικού της Ρόδου*, έλυσε ορισμένα ονοματολογικά προβλήματα του κειμένου και έβγαλε ταχυδακτυλουργικά και έναν δίδυμο αδελφό του ποιητή από ένα στίχο που ως τότε δεν είχε προβληματίσει κανέναν μελετητή¹⁰.

Αυτή είναι η θετική πλευρά. Στο αρνητικό της παραμένουν πολλά, και ίσως τα πιο σημαντικά προβλήματα, άλυτα. Αναφέρω τα κυριότερα.

1. Παρ' όλες τις αναφορές που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια στο παρισινό ελληνικό χειρόγραφο 2909 δεν διαθέτουμε καμιά αξιόπιστη, διεισδυτική περιγραφή και αξιολόγηση του σημαντικού αυτού χειρογράφου, που περιλαμβάνει το *Βέλθανδρο*, την *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως*, τα δύο έργα του Λιμενίτη, διάφορα ποιήματα του Σαχλίκη και μια παραλλαγή του *Σπανέα*¹¹. Κάτι που κάνει πιο επιτακτική την ανάγκη να λυθεί το πρόβλημα αυτό είναι το γεγονός ότι, για τέσ-

6. *Ιστορία του Βελισαρίου*, κριτική έκδοση των τεσσάρων διασκευών με εισαγωγή, σχόλια και γλωσσάριο W. F. Bakker - A. F. van Gemert (Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, αρ. 6), Αθήνα 1988.

7. Giuseppe Spadaro, "Problemi relativi ai romanzi greci dell'età dei Paleologi III, *Achilleide*, Georgillas, *Callimaco*, *Beltandro*, *Libistro*, *Florio*, *Imberio* e *Διήγησις γεναμένη εν Τροία*", *Ελληνικά* 30.2. (1977-78) 223-79, και "L'*Achilleide* e la *Ιστορική εξήγησις περί Βελισαρίου di Gheorghillas*", *ΔΙΠΤΥΧΑ Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών* 2 (1980-81) 23-41.

8. G. S. Henrich, "Μανόλης Λιμενίτης του Γεωργηλλά", *Ονόματα* 10 (1986) 121-30.

9. Arnold Fr. van Gemert, «Εμμανουήλ Λιμενίτης και όχι Εμμανουήλ Γεωργηλάς», στον τόμο *ΑΝΤΙΧΑΡΗ*, Αφιέρωμα στον καθηγητή Σταμάτη Καρατζά, Αθήνα 1984, σ. 111-13.

10. G. S. Henrich, "Einige Namen aus dem *Θανατικόν της Ρόδου*", *Ονόματα* 11 (1987), 137-51. Πιστεύω, όμως, πως με την κανονική ερμηνεία του ημιστιχίου παιδιά από τα μέλη μου (= δικά μου παιδιά, δηλ. παιδιά που γεννήθηκαν από τα μέλη μου), στέκεται ο στίχος και δε χρειάζεται διόρθωση.

11. Για την πιο πρόσφατη περιγραφή του κώδικα Parisinus graecus 2909 βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα. Συμβολή στη μελέτη και στην έκδοσή τους*. Α. Λίβιστρος, *Βέλθανδρος*, Αθήνα 1977, σ. 213-15.

σερα από τα έργα αυτά, ο παρισινός κώδικας είναι ο μοναδικός μάρτυρας.

2. Για το *Θανατικόν της Ρόδου* δεν έχουμε πρόσφατη κριτική έκδοση ή έστω υπεύθυνη έκδοση του κειμένου όπως το προσφέρει το μοναδικό χειρόγραφο, και αυτό πάνω από 100 χρόνια μετά την πρώτη έκδοση¹².
3. Δεν επιχείρησε κανένας ποτέ να δώσει μια λεπτομερή και κριτική ανάγνωση και ανάλυση ολόκληρου του *Θανατικού της Ρόδου*.
4. Οριστικές απαντήσεις στις ερωτήσεις που έθεσαν οι πρόσφατοι ερευνητές η Φώτεινα, η Morgone και ο Henrich, δηλαδή για την πατρότητα της *Ιστορικής εξήγησης περί Βελισαρίου, της Άλωσης Κωνσταντινουπόλεως και του Προλόγου του Θανατικού της Ρόδου* δεν έχουν δοθεί ή δημοσιευθεί ακόμα. Και όταν είμαι πολύ απαισιόδοξος ή ίσως και ρεαλιστής, διαπιστώνω πως το ίδιο ισχύει για πολλά άλλα έργα της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας και πως ιδίως τα τελευταία χρόνια δεν προχωρούμε σχεδόν καθόλου. Το μόνο ελπιδοφόρο σημείο είναι η συνέχιση του Λεξικού του Κριαρά¹³.

Στην ανακοίνωσή μου αυτή θέλω να δώσω τα επιχειρήματα που με οδήγησαν στο συμπέρασμα πως ο Πρόλογος του *Θανατικού* δεν είναι σε παραφωνία με το υπόλοιπο έργο του Λιμενίτη και στο τέλος θέλω να σας ανακοινώσω τα πρώτα πορίσματα μιας κάπως προσεκτικής ανάγνωσης του *Θανατικού*. Δε θα μιλήσω ειδικά για την *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως*, επειδή πιστεύω πως τα επιχειρήματα της Cobaltina Morgone είναι πολύ αδύνατα, οι ομοιότητες που διαπιστώνει θα μπορούσαν να εξηγηθούν και με άλλον τρόπο και εκτός από τα ισχυρά επιχειρήματα του Χατζιδάκη υπάρχουν και άλλα που αποκλείουν την πατρότητα του Λιμενίτη του αρχικού κειμένου¹⁴.

Στο *Θανατικόν της Ρόδου* ο ποιητής αναφέρει τρεις φορές το όνομά του:

12. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Henrich, "Einige namen...", σ. 147-48, σημ. 1.

13. Για τη γλώσσα, το μέτρο και την ομοιοκαταληξία των κειμένων αυτής της περιόδου δεν έχουμε σχεδόν καμιά μελέτη.

14. Εκτός από τις λίγο πολύ φορμουλαϊκές ομοιότητες υπάρχουν και σημαντικές λεξιλογικές και άλλες διαφορές. Αν ο Γεωργηλλάς, που ζει στη Ρόδο την εποχή των Ιπποτών και κρατεί μια φιλενωτική (στα θρησκευτικά θέματα) και φιλοδυτική/φιλιπποτική στάση (στα διοικητικά και πολιτικά θέματα), ήταν ο συγγραφέας της *Άλωσης* γιατί τότε δεν αναφέρει ούτε στον Πρόλογο ούτε στο ίδιο το ποίημα, όπου ο ποιητής κάνει έκκληση στις σημαντικότερες ξένες δυνάμεις της περιοχής, τους Ιππότες της Ρόδου;

I. στο τέλος του Προλόγου:

- 14 *Αλλά γε και το ποίημα και όσα διά στίχου
εγράφησαν βαβαί παπαί διά το Θανατικό της Ρόδου*¹⁵
Εμμανουήλ ο γράφας είν' ακμή και ο ποιήσας,
17 *Γεωργηλλάς ακούεται, Λιμενίτης τ' επίκλην.*

Ο τύπος *είν'* στο στ. 16 (αντί για το *'ην'* των εκδοτών) σε όλο το *Θανατικό της Ρόδου* αποδίδει το 3ο πρόσωπο ενικού ή πληθυντικού του ενεστώτα (βλ. στ. 331, 590), ενώ για τον παρατατικό χρησιμοποιείται πάντα ο τύπος *'ήτον'*. Ο ενεστώτας επιβάλλεται άλλωστε από το *'ακούεται'* του στ. 17. Δεν μπορεί πια να υποστηριχτεί πως ο συγγραφέας του Προλόγου με το *'ην'* αποστασιοποιείται από τον ποιητή του υπόλοιπου έργου. Ο συγγραφέας αυτός, αν είναι άλλος από τον ποιητή του *Θανατικού της Ρόδου*, μιλάει πάντως στον ενεστώτα για τον Εμμανουήλ Λιμενίτη. Γράφει δηλαδή ενώ ζει ακόμα ο ποιητής¹⁶.

Στο τέλος του ανομοιοκατάληκτου προλόγου, που πρέπει να γράφτηκε και να προστέθηκε αφού ο ποιητής τελείωσε το έργο του (βλ. στ. 15 *εγράφησαν*), κάτι που συμβαίνει άλλωστε με όλους τους προλόγους, ο ποιητής δηλώνει στο τρίτο πρόσωπο του ενεστώτα πως λέγεται Εμμανουήλ Λιμενίτης που *"ακούεται"* (= ονομάζεται) Γεωργηλλάς.

Διπλά ονόματα θεωρούνται γενικά σπάνια¹⁷. Στα χωριά όμως τα χρησιμοποιούσαν αρκετά συχνά, όταν ήθελαν να ξεχωρίσουν δύο και περισσότερους ομώνυμους συγχωριανούς. Έτσι π.χ. στην περιοχή του Αμαριού, όπου γύρω στα 1600 μεγάλο μέρος των κατοίκων λεγόταν Βαρούχας, σχεδόν όλοι είχαν

15. Κράτησα το *βαβαί παπαί* του χειρογράφου. Η λύση του Legrand καταστρέφει το μέτρο (τομή μετά το *δισύλλαβο διά!*). Το πραγματικό πρόβλημα, αν πρόκειται για πρόβλημα και όχι για 17-σύλλαβη μετρική παραλλαγή του 15-σύλλαβου ιαμβικού στίχου (για το θέμα αυτό βλ. τη σημερινή ανακοίνωση του Αθ. Καμπύλη), βρίσκεται στη λέξη *θανατικόν*. Όποιος θέλει να αποκαταστήσει την κανονική μορφή του 15-σύλλαβου βρίσκει στο ίδιο το ποίημα αρκετές *δισύλλαβες λέξεις* φωνώνυμες με το *θανατικόν*: *θνήσις* (στ. 3), *μόρος* (στ. 3), *λοιμή* (στ. 6). Και οι τρεις λέξεις αυτές προσφέρουν και την τόσο προσφιλή στο ποίημα τονισμό της τρίτης συλλαβής.

16. Για τη χρήση του τρίτου προσώπου από τον ίδιο τον ποιητή βλ. στ. 641-42 και τη σωστή παραπομπή του Henrich 1986, 126 (σημ.8) στον *Ερωτόκριτο* Ε 1543 κ.ε., όπου ο ποιητής αυτοσυστήνεται:

Βιτσέντζος είν' ο ποιητής και στη γενιά Κορνάρος.

17. Για το φαινόμενο των διπλών οικογενειακών ονομάτων βλ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, §§ 126-27.

διπλό ή και τριπλό όνομα¹⁸: Βαρούχας Ζερβός ή Ζερβόπουλος, Βαρούχας Καρλόπουλος, Βαρούχας Μακρυμάλλης, Βαρούχας Ξερίτης, Βαρούχας Ξερίτης Ζαραχάνης, Βαρούχας Ξερίτης Μαρκόπουλος (το ίδιο και οι γυναίκες, π.χ. Ζαμπέτα Βαρουχοπούλα Μπουραμπουροπούλα, Εργίνα Βαρουχοπούλα Ξεριτοπούλα Μαρκοπούλα). Το ίδιο ισχύει για το Λασιθί¹⁹. Στα ονόματα που αναφέρει ο Πέτρος Καστροφύλακας στα 1582 απαντούν αρκετά διπλά ονόματα: π.χ. Fanurio cavallo ναυazzì (Φανούριος Κάβαλος Βαβάτσης), Fanurio Vellano Charaza (Φανούριος Βιλάνος Καρατζάς), Fanurio Stefano Caludi (Φανούριος Στέφανος Καλούδης), Giorgi arcauli giacumopullo (Γιώργης Αρχαύλης Γιακουμόπουλος). Το δεύτερο ή τρίτο όνομα είναι συνήθως παρατσούκλι, αλλά μπορεί να είναι και άλλο μικρό όνομα ή το όνομα του πατέρα είτε στη γενική είτε με την κατάληξη -όπουλος.

Αν υποθέσουμε πως το επώνυμο Λιμενίτης ήταν αρκετά γνωστό στη Ρόδο²⁰, μπορούμε στο στίχο 17 είτε να κρατήσουμε το 'Γεωργηλλάς' και να το θεωρήσουμε ως προσδιορισμό του Εμμανουήλ, είτε να το πάρουμε ως πατρωνυμικό, οπότε θα πρέπει μάλλον να το διορθώσουμε σε "του Γεωργηλλά" ή απλώς "Γεωργηλλά"²¹.

18. Βλ. Μανόλης Βαρούχας. *Νοταριακές πράξεις. Μοναστηράκι Αμαρίου 1597-1613*. Εκδίδουν Wim Bakker - Arnold van Gemert, Ρέθυμνο 1987, Ευρετήριο ονομάτων, σ. 748-64.

19. Στεργίου Γ. Σπανάκη, *Συμβολή στην ιστορία του Λασιθίου κατά την Βενετοκρατία* (Κρητική Ιστορική Βιβλιοθήκη 1), Ηράκλειο 1957, βλ. σ. 46-47 και Ευρετήριο.

20. Ο φίλος συνάδελφος Ζαχ. Τσιρπιανής με βεβαιώνει πως το επώνυμο Λιμενίτης απαντά αρκετά συχνά τον 14ο και 15ο αιώνα στην Κω και στη Ρόδο.

21. Για την πολύ πλατιά χρήση των πατρωνυμικών στα Δωδεκάνησα για να διακρίνουν τα πρόσωπα μεταξύ τους βλ. Μ.Ε. Σκανδαλίδη, «Πατρωνυμικά και μητρωνυμικά Χάλκης Δωδεκανήσου», *Ονόματα* 11 (1987), 169-78. Το χάσμα που εισάγουμε με την τελευταία αυτή διόρθωση (Γεωργηλλά) δε χρειάζεται να μας προβληματίσει, αφού, μόνο στον πρόλογο, απαντά και άλλες 10 φορές. Ο Σκανδαλίδης, σ. 169, βασιζόμενος στον Τριανταφυλλίδη (σημ. 17), § 37, εξηγεί πως τα πατρωνυμικά με τον μη λόγιο τύπο (ο [γιος του] Αγγελή, ο Αναστάση) δυσκολεύτηκαν να φυλάξουν τη γενική και εξαιτίας του άρθρου ήταν φυσικό να καταλήξουν σε πτώση ονομαστική: ο Αγγελή > ο Αγγελής κλπ. Με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε κανείς να εξηγήσει και την παραφθορά του, ενδεχομένως, αρχικού Γεωργηλλά σε Γεωργηλλάς. Η παραφθορά αυτή μπορεί να οφείλεται τόσο στον αντιγραφέα όσο και στον ίδιο τον ποιητή.

II. στην παράγραφο, στ. 182-203:

- 182 *Εγώ δε πάλιν, άρχοντες, καλά κι είμαι Ροδίτης*
και ακούομαι εις τ' όνομα Μανόλης Λιμενίτης
κι εβάλθηκα εις τουτονά να πω και να ριμάρω,
185 *εις τα μας εσυνέβησαν πασάνα ν' αφερω,*
ουδέν το καταδέχομαι να γράψω πλαστά λόγια,
ο υ δ' έν' καιρός της καύχησης, αμμί είναι μοιριολόγια,
ότι και τα χειλούρια μου καλά 'ναι πικραμμένα
από γυναίκα και παιδιά, αλί, κρίμα σ' εμένα,
190 *τρεις αδελφάδες ύπανδρες, κι η κάθε μια παιδία*
να έχη πέντ' έξι και επτά, με την αλυπησίαν
να τες θερίση το σπαθίν του Χάρου, να τες πάρη.
Και έζησεν η μάννα μας διά να δεχθή τα βάρη.
Ε πικραμός, ε συμφορά, πόσο 'ναι το κακό μου!
195 *αφήκ' εμέ, τον Γεωργηλλάν (,) και Γεώργη, τον υιόν μου.*
Και έπιον, πίνω και να πιω ολωνών τες πικράδες
και δυο και τρία ορφανά από κύρην και μαννάδες,
παιδιά από τα μέλη μου και αφ' τες αδελφάδες.
Και κλαίω πώς εγδέχονται μήνες και εβδομάδες
200 *τίτοιες τες δεν θέλουν να δουν αλλ' ουδέ να γευθούσιν,*
διότι, ώστε να 'λικιωθούν, πολλά να πικρανθούσιν.
'Εναι καλά καμώματα, Χάρο μου, τα εποίκες;
203 *Πήρες τους στύλους του σπιτιού και τα παλούκια αφήκες!*

κριτ. υπόμν. 185. φερμάρω corr. 187. και δεν corr.

Οι πληροφορίες που δίνονται εδώ είναι οι εξής:

1. Ο ποιητής είναι Ροδίτης και λέγεται Μανόλης Λιμενίτης (στ. 182-83). Η διαφορά με το 'Εμμανουήλ' του προλόγου εξηγείται μάλλον ικανοποιητικά από τον πιο επίσημο τόνο του προλόγου.

2. Ο ίδιος έχασε γυναίκα και παιδιά (στ. 188-89).

3. Ο Χάρος πήρε τρεις παντρεμένες αδελφές που είχαν η κάθε μια πέντ' έξι παιδιά (στ.190-92). Από το στ. 197 μπορεί να συμπεράνει κανείς πως, τουλάχιστον σε μια περίπτωση, πέθανε και ο πατέρας, ένας από τους γαμπρούς του ποιητή, στο λοιμό ή είχε κιόλας πεθάνει πιο μπροστά (το πληθ. 'μαννάδες' στο στ. 197 χρησιμοποιήθηκε λόγω ομοιοκαταληξίας).

4. (στ. 193) η μητέρα του ποιητή επέζησε του λοιμού και έπρεπε να

δεχτεί τα βάρη αυτά (για τη σημ. του 'βάρος' βλ. Κριαράς: πόνος, στενοχώρια ή βαριά εντολή). Με την πρώτη ερμηνεία (και ίσως και με τη δεύτερη) επιβάλλεται το συμπέρασμα πως ο πατέρας του ποιητή πρέπει να είχε ήδη πεθάνει πριν από το λοιμό. Αλλιώς ο ποιητής θα έγραφε π.χ. 'Κι εζήσαν οι γονέοι μας διά να δεχθούν τα βάρη'.

5. Οι στ. 196-98 σημαίνουν μάλλον πως ο ποιητής είναι ο μόνος άντρας στην οικογένεια στον οποίο η μητέρα του και τα ορφανά στηρίχτηκαν, στηρίζονται και θα στηρίζονται. 'Αρα πατέρα δεν είχε πια.

6. Με αυτό το συμπέρασμα ταιριάζει ο στ. 195 (με κόμμα μετά το Γεωργηλλάν), όπου ο ποιητής πληροφορεί τους αναγνώστες του πως εκτός από τον ίδιο ο Χάρος του άφησε και τον γιο του, τον Γεώργη. Το μόνο που παραξενεύει σ' αυτό το στίχο είναι το ότι δεν χρησιμοποιεί το όνομα 'Μανόλης' ή 'Εμμανουήλ' (που και τα δύο δεν ταιριάζουν μετρικά), αλλά το 'Γεωργηλλάς'²².

Οι δύο ενότητες μέχρι τώρα συμφωνούν απόλυτα μεταξύ τους: ο ποιητής λέγεται Εμμανουήλ Λιμενίτης και έχει σαν δεύτερο όνομα/πατρωνυμικό το 'Γεωργηλλάς'.

III. στον επίλογο

638 Θεέ μου Παντοκράτορα, οπού κρατείς τα πάντα,
Χριστέ μου, που πουλήθηκες δι' αργύρια τριάντα,
640 και Πνεύμα το πανάγιον, αχώριστη Τριάδα,
μύριες μυριάδων κρίματα με άλλην μια χιλιάδα
να 'χη ο υιός του Γεωργηλλά, συμπάθησέ τον τώρα,
643 ως του πιστού σου του ληστού που σώθηκεν εις ώρα.

κριτ. υπόμν. 642. τον corr.

Εδώ παρουσιάζεται το πρώτο πρόβλημα. Ο ποιητής που ο ίδιος έχει ως δεύτερο όνομα ή πατρωνυμικό το 'Γεωργηλλά(ς)', αναφέρεται ταυτόχρονα και ως γιος του Γεωργηλλά (και ο δικός του γιος, που επέζησε του λοιμού, ο Γεώργης, έχει το όνομα του παππού του).

Υπάρχουν διάφοροι τρόποι για να λύσει κανείς αυτό το πρόβλημα ή να συμφιλιώσει αυτές τις αντίθετες πληροφορίες:

22. Αν κρατήσουμε το Γεωργηλλάν του χειρογράφου, θα πρέπει να δεχτούμε πως για τον ίδιο τον ποιητή ο τύπος Γεωργηλλάς (στην ονομαστική) είχε γίνει κιάλας το πατρωνυμικό του. Αλλιώς θα πρέπει να σβηστεί το τελικό -ν και να ερμηνευτεί το τον Γεωργηλλά ως «τον (γιο του) Γεωργηλλά».

1. Ο επίλογος είναι νόθος. Οι στ. 632-44 έρχονται κάπως αναπάντεχα. Το ίδιο θα μπορούσε όμως να ειπωθεί και για άλλες παραγράφους ή ενότητες του έργου (βλ. παρακάτω). Αν εξοβελιστεί ο επίλογος του *Θανατικού*, πρέπει να απορριφτεί και ο επίλογος της *Ιστορικής Εξήγησης περί Βελισαρίου του Λιμενίτη*, με όλες τις επιπτώσεις που αυτό συνεπάγεται²³.

2. Στο στ. 195 να διαβάσουμε 'εμέ, τον Γεωργηλλά και Γεώργη' και να συμπεράνουμε με τον Henrich πως πρόκειται για τρία πρόσωπα και πως ο θάνατος επομένως δεν πείραξε τον ποιητή, τον πατέρα του, τον Γεωργηλλά, και το γιο του ποιητή, τον Γεώργη. Πρέπει τότε να απορρίψουμε και τον πρόλογο, όπως προτείνει ο Henrich.

Εμπόδιο για μια τέτοια στίξη και ερμηνεία είναι εκτός από τα συμφραζόμενα που υπογράμμισα πιο πάνω (II, αρ. 4 και 5) και το ότι το "Γεωργηλλάς" ως όνομα του πατέρα του ποιητή, σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, μνημονεύεται για πρώτη φορά στο στίχο 195, χωρίς καμιά διευκρίνιση πως πρόκειται για τον πατέρα του ποιητή. Με την ερμηνεία αυτή αναπόφευκτα πρέπει να απορριφτεί ο πρόλογος, εκτός αν δεχτεί κανείς τη μικρή διόρθωση στο στ. 17: 'του Γεωργηλλά' ή 'Γεωργηλλά'.

Παρ' όλα τα επιχειρήματα που προσκόμισε ο Henrich, για όποιον διαβάσει την *Ιστορική εξήγηση περί Βελισαρίου και το Θανατικόν της Ρόδου*, ο πρόλογος του τελευταίου έργου δεν παραξενεύει και πάρα πολύ. Από την άποψη της γλώσσας (ειδικά στην *Ιστορική εξήγηση περί Βελισσαρίου* αλλά και σε αρκετά σημεία στο ίδιο το *Θανατικό της Ρόδου*), του μέτρου (τονισμένη τρίτη συλλαβή), του ύφους (στ. 3-4, πρβλ. 268-9) και του περιεχομένου υπάρχουν πολλές ομοιότητες και διασυνδέσεις με το υπόλοιπο έργο. Τελικά το ότι ο πρόλογος είναι ανομοιοκατάληκτος, ενώ το υπόλοιπο έργο ομοιοκαταληκτεί, δεν φτάνει για να αμφισβητήσουμε τη γνησιότητά του. Είναι βέβαια λίγες οι περιπτώσεις που προτάσσονται πρόλογοι σε δημώδη έργα. Απ' αυτές όμως η *Ιλιάδα* του Ερμονιακού και η *Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως* (ουσιαστικά και ο *Βέλθανδρος*) δίνουν την ίδια εικόνα με το *Θανατικό της Ρόδου*: έχουν πεζό πρόλογο πριν από έμμετρο κείμενο.

3. Να μην απορρίψουμε τον πρόλογο ή τον επίλογο και να δεχτούμε πως ο Εμμανουήλ/Μανόλης Λιμενίτης είχε, όπως συνηθιζόταν στα Δωδεκάνησα, ως διαχωριστικό όνομα το μικρό όνομα του πατέρα του, είτε στην ονομαστική,

23. Για τα επιχειρήματα των πιο πρόσφατων εκδοτών να μην απορρίψουν τον επίλογο της *Ιστορικής εξήγησης περί Βελισαρίου* βλ. Bakker-van Gemert 1988 (σημ. 6), σ. 61-64.

είτε στη γενική, οπότε πρέπει να διορθώσουμε το κείμενο του στ. 17 (βλ. παραπάνω και σημ. 21 και 22).

Το θέμα του ονόματος 'Γεωργηλλάς' δεν είναι το μόνο ούτε το πιο σημαντικό που θα έπρεπε να μας απασχολήσει. Πολύ πιο βασικό και δύσκολο είναι το πρόβλημα του ίδιου του Θανατικού.

Μια πρώτη ανάγνωση δείχνει κιόλας πως το ποίημα αποτελείται από δύο μέρη:

1. την περιγραφή του λοιμού (στ. 18-383),
2. λόγους διδακτικούς (στ. 384-629).

Στο πρώτο μέρος ο ποιητής απευθύνεται συνήθως στους άρχοντες ή Ροδίτες (στο 2ο πρόσ. πληθ.), ενώ στο 2ο μέρος ο ποιητής απευθύνει τις συμβουλές του σε κάποιον που τον προσφωνεί στο 2ο ή 3ο πρόσωπο ενικού.

Ο Wagner στην έκδοσή του υπέδειξε κιόλας πως στο 2ο μέρος έχει διαταραχθεί η σειρά των παραγράφων. Προτείνει οι στ. 384-445 να τοποθετηθούν ανάμεσα στους στ. 503 και 504²⁴.

Για τη διμερή αυτή δομή θα μπορούσε να προτείνει κανείς δυο λύσεις:

1. Ο ίδιος ο Λιμενίτης πρόσθεσε το δεύτερο μέρος αργότερα, ύστερα από αρκετά χρόνια. Αυτό μπορεί κανείς να συμπεράνει, αν θέλει, από τους στ. 465-66 (του εισαγωγικού Διαλόγου Ποιητή και Λογισμού που προτάσσεται στο 2ο μέρος, αν δεχτούμε πως το 2ο μέρος αρχίζει με το στ. 446):

464 *Είπα και αποκρίθηκα τον Λογισμόν μου εις μίον*

*ότι: "θωρώ κι εγήρασα και δεν μπορώ, παρδίο,
κι εχάσα το ηγεμονικόν το είχα εις την νιότην*

467 *και τώρα εγίνηκα κούτζουρας από τον Λαγκαδιώτην.*

2. κάποιος άλλος είναι υπεύθυνος για τις προσθήκες, κάτι που έχει άλλωστε υποστηριχτεί και για το κείμενο του Βελθάνδρου που βρίσκεται στο ίδιο χειρόγραφο²⁵.

Μια δεύτερη ματιά δείχνει αμέσως πως οι δυσκολίες και ανωμαλίες στη δομή δεν περιορίζονται στα παραπάνω. Σε πολλά άλλα σημεία η μετάβαση από τη μια παράγραφο ή ενότητα (βλ. παρακάτω) στην άλλη είναι απότομη ή ανώμαλη.

24. *Carmina graeca medii aevi* edidit Guilelmus Wagner, Λειψία 1874, σ. 48, κριτ. υπόμν. στο στ. 503.

25. Βλ. Χατζηγιακουμής (σημ. 11), σ. 228-31.

Το *Θανατικόν της Ρόδου* αποτελείται από τις εξής ενότητες:

- §1 1-17 πρόλογος
§2 18-37 προσφωνήσεις
§3 38-77 μοιρολόι για τα θύματα του λοιμού
§4 78-89 προσφωνήσεις και επίκληση στο Θεό και τον Χριστό
- §5 90-93 παράκληση στην άψυχη φύση να συμμεριστεί το θρήνο για τις καημένες ωραίες Ροδίτισσες
§6 94-181 οι ωραίες Ροδίτισσες
94-101 εισαγωγή
102-119 το κορμί τους
120-155 η φορεσιά
156-169 οι περίπατοι και τα γλέντια τους
170-181 τα εργόχειρά τους
- §7 182-203 ο Μανόλης Λιμενίτης και οι δικοί του ως θύματα του λοιμού
§8 204-239 προσφώνηση και περιγραφή του Χάρου
§9 240-263 παρομοίωση του Θεού με τον τσφκαλά
- §10 264-335 η αρχή του λοιμού και τα μέτρα των Ιπποτών
§11 336-365 παρομοίωση με το λοιμό που χτύπησε τους Εβραίους
§12 366-383 το τέλος του λοιμού
- §13 384-445 λόγοι διδακτικοί για το δεύτερο γάμο
- §14 446-475 διάλογος Ποιητή και Λογισμού
§15 476-481 καινούρια αρχή, για το πώς πρέπει να ζει ο άνθρωπος
§16 482-495 γενικές χριστιανικές συμβουλές
- §17 496-503 πότε να αποφεύγει τη συνουσία
§18 504-559 ρητά μεγάλων φιλοσόφων για τη σπατάλη, την πορνεία και την κοιλιοδοουλειά
- §19 560-574 αυτό συμβαίνει και στη Ρόδο
§20 575-581 ας αγαπήσουν καλύτερα τα όπλα
§21 582-585 πολλοί όμως αγαπούν τα πολυτελή ρούχα

- §22 586-605 οι σημερινοί χριστιανοί δεν έχουν πια την αγάπη και την υπόληψη των παλιότερων ανθρώπων
- §23 606-629 για τις καλές τους πράξεις οι παλιοί θα κληρονομήσουν την βασιλεία των ουρανών, οι άλλοι όμως θα κολάζονται για πάντα "εις σκότος το εξώτερον"
- §24 630-631 φτάσαμε στο τέλος
- §25 632-643 Αγία Τριάς, συχώρεσε το γιο του Γεωργηλλά
644 Αμήν

Σε περίπου δέκα σημεία παρατηρούνται ανωμαλίες. Αυτό παραξενεύει τόσο περισσότερο, επειδή στην *Ιστορική εξήγηση περί Βελισαρίου* ο ποιητής κατόρθωσε να εξομαλύνει τις ανωμαλίες που υπήρχαν στο πρότυπό του και να προσθέσει καινούριες παραγράφους, φτιάχνοντας ένα ενιαίο κείμενο με καλή δομή²⁶. Και αυτός ο ίδιος ποιητής θα έφτιαχνε ένα κακοχωνεμένο μείγμα από διάφορα συστατικά, πολλές φορές χωρίς κανένα συνειρμό; Και δεν εννοώ μόνο τους στ. 384-445 (§13)²⁷, 496-503 (§17), τα αδύνατα σημεία που υπάρχουν εκεί γύρω και το κενό πριν από το στ. 586, αλλά και στο πρώτο μέρος του κειμένου τους στ. 90-181 (§§5-6), 204-239 (§8) και 240-263 (§9).

Και δεν είναι μόνο το γεγονός ότι η μετάβαση από τη μια παράγραφο ή ενότητα στην άλλη χωλαίνει, και μέσα στις ενότητες διαπιστώνει κανείς ανωμαλίες, αδυναμίες που δυσχεραίνουν την κατανόηση και δίνουν την εντύπωση πως το ποίημα έχει υποστεί μια μεταγενέστερη επεξεργασία ή είναι μισοτελειωμένο, βλ. π.χ. τους στ. 374-383, 432-445, 586-589.

Η αρχή του διαλόγου ανάμεσα στον Ποιητή και τον Λογισμό του (446 κ.ε.) είναι ένα καλό παράδειγμα της ταραγμένης κατάστασης με την οποία παραδίδεται το κείμενο:

- 446 *Ανάθεμά σε, Λογισμέ, πού μ' έπωσες κι εμπήκα;
Πού ήλθα κι εχαμήλωσα και τι ρίμες εποίκα;
Είπες και εξηγήθηκες και έγγραφες καμπόσα
εις το πικρόν θανατικόν που σ' έθλιψε τα τόσα.*
- 450 *Και τώρα την απόλυσιν του σαρμουνιού να ποίσης
κι εσύ την στράταν έφηκες και άλλην θες να κτίσης!*

26. Βλ. Bakker-van Gemert 1988 (σημ. 6), σ. 89-93.

27. Οι στίχοι πρέπει μάλλον να εξοβελιστούν, γιατί δεν ταιριάζουν ούτε στο σημείο που πρότεινε ο Wagner. Αν αληθεύει αυτό, πρέπει να υποθέσουμε πως υπάρχει ένα κενό ανάμεσα στους στ. 383 και 446.

Και τότε πάλιν ο λογισμός άκου τι με 'ποκρίθην,
λόγον, μα την αλήθειαν, οπού με νοστιμήθην.
"Καλόν σαρμούνιν ήρχισες και να 'χες το τελειώσει,
455 περού ότι εφήκες το, μέμφουν, σε θέλουν τίοσοι.
Τι το 'θελες και ήρχισες κι εποίκες και θεμέλιον;
457 Και τώρα εξαφήκες το και θέλουν το 'χει γέλοιον.
.....

Μετά τους εισαγωγικούς στίχους του ποιητή (στ. 446-47) ακολουθούν δύο απαντήσεις του Λογισμού, η πρώτη (στ. 448-451) χωρίς εισαγωγή και η δεύτερη (452-463) με εισαγωγικούς στίχους. Η πρώτη αποτελεί παραλλαγή της δεύτερης. Και οι δυο παραλλαγές όμως μπήκαν η μια μετά την άλλη στο κείμενο.

Το μεγάλο ερώτημα βέβαια παραμένει ποιος είναι υπεύθυνος για αυτές τις ανωμαλίες; Είναι κάποιος αντιγραφέας που, αντιγράφοντας το *Θανατικόν της Ρόδου* (μετά τον *Βέλθανδρο* και την *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως*), πρόσθεσε την περιγραφή των ωραίων γυναικών της Ρόδου (με στίχους παρμένους από το *Βέλθανδρο*)²⁸, τους στ. 586-589, που μοιάζουν με το κείμενο της *Άλωσης*²⁹, διάφορες ιδέες, ημιστίχια και στίχους από τους *Λόγους Διδακτικούς* του Μαρίνου Φαλιέρου³⁰, και γενικά την ενότητα για τον δεύτερο γάμο; Ή μήπως είναι ο ίδιος ο Λιμενίτης, που όμως δεν πρόλαβε να τελειώσει την επεξεργασία του; Ο τρόπος εργασίας πάντως, που είναι ο ίδιος στην *Ιστορική εξήγηση περί Βελισαρίου* και στο *Θανατικόν της Ρόδου* (χρήση γραπτών πηγών και παρεμβολή επεισοδίων ή μοτίβων που να διαφωτίζουν και αναπτύσσουν κάπως τη θεματική), συνηγορεί για την τελευταία εκδοχή. Μερικές μικρότερες ίσως επεμβάσεις θα μπορούσαν ενδεχομένως να αποδοθούν στον αντιγραφέα του παρισινού κώδικα ή σε κάποιον ενδιάμεσο αντιγραφέα.

Ένα τελευταίο θέμα που μένει ανοιχτό είναι το εξής: στην *Ιστορική εξήγηση περί Βελισαρίου* ο Λιμενίτης διασκεύασε πολύ ελεύθερα μια παλιότερη *Ιστορία του Βελισαρίου*, χρησιμοποιώντας και διάφορες άλλες πηγές³¹.

28. στ. 108 = *Βέλθ.* 688, στ. 114α = *Βέλθ.* 653α, στ. 116 = *Βέλθ.* 645, στ. 117 = *Βέλθ.* 709.

29. Πρβ. *Άλωση*, στ. 905-07.

30. Για το θέμα αυτό βλ. W. F. Bakker - A. F. van Gemert, *The ΛΟΓΟΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ of Marinos Phalieros*. A critical edition with introduction, notes and index verborum (Byzantina neerlandica 7), Leiden 1977, σ. 24-27.

31. Βλ. Bakker-van Gemert 1988 (σημ. 6), σ. 60-64 και 89-93.

Μήπως έκανε το ίδιο και με το *Θανατικόν της Ρόδου*; Μήπως προϋπήρχε μια περιγραφή του λοιμού του 1498-1500 και την επεξεργάστηκε ο Λιμενίτης, όπως είχε κάνει και με την *Ιστορική εξήγηση περί Βελισαρίου*;

Σ' αυτό το στάδιο των ερευνών μου, ύστερα από μια όχι και πάρα πολύ διεισδυτική ανάγνωση, είναι δύσκολο να απαντήσει κανείς με σιγουριά σε τέτοια ερώτηση. Γεγονός πάντως είναι πως ακόμα και το πιο κεντρικό σημείο του ποιήματος, πάνω στο οποίο βασίζουμε όλα τα βιογραφικά στοιχεία που διαθέτουμε για τον ποιητή (στ. 182-201), μοιάζει με παρεμβολή. Η παράγραφος αυτή, που αρχίζει με το κιόλας κάπως ύποπτο *Εγώ δε πάλιν, άρχοντες, καλά κι είμαι Ροδίτης*, όπου ούτε το *εγώ δε πάλιν* (που δεν αναφέρεται σε κανένα "αυτός μεν") ούτε το *καλά και* δεν είναι πολύ ικανοποιητικό, δεν αποτελεί κανονική ή λογική συνέχεια, ούτε της προηγούμενης ενότητας (των ωραίων Ροδίτισσων, στ. 90-181), ούτε της προπροηγούμενης, που τελειώνει με τις επικλήσεις στο Θεό και στο Χριστό (στ. 78-89).

Αν αληθεύουν τα παραπάνω (και θα πρέπει να γίνει ακόμα πολλή έρευνα), έχουμε με τον Λιμενίτη έναν ριμαδόρο σαν τον Μάρκο Δεφαράνα³², που έπαιρνε άλλα κείμενα, τα πλούτιζε με διάφορα χωρία ανθολογημένα από τη λογοτεχνία της εποχής του και τα κυκλοφορούσε στο περιβάλλον του (μπορεί και προφορικά) ως ριμαδόρος. Αυτή την τέχνη την κατέχει πάντως ο Λιμενίτης, όπως του υπενθυμίζει ο Λογισμός του:

470 *Ηξεύρομεν και μάστορας είσαι διά να ριμάρης,
ξεύοεις τα πάντα να μετράς...*

Μήπως ο ίδιος μάστορας ο Λιμενίτης έβαλε το χέρι του και στη διασκευή του Βελθάνδρου, όπως πιστεύει ο φίλος Γιώργος Παπαδημητρίου³³, και στην *Άλωση Κωνσταντινουπόλεως*, κάτι που θα εξηγούσε τις ομοιότητες που επισήμανε η Cobaltina Morrone:

Ας μελετήσουμε όμως πρώτα καλύτερα το χειρόγραφο και ας διαβάσουμε προσεκτικά τα κείμενα.

32. Για τον τρόπο εργασίας του Δεφαράνα βλ. Bakker-van Gemert 1977 (σημ. 30), σ. 34 κ.ε.

33. Προφορική πληροφορία του ίδιου, βλ. και Bakker-van Gemert 1988 (σημ. 6), σ. 79-80.

